

İNCELEME MAKALESİ / REVIEW ARTICLE

Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış Hisbe Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi¹

Bahjt Mouhamd Almoustafa²

Öz

Hisbe kurumunun ilk tohumları Resul-i Ekrem (s.a.v) devrinde atılmış ve onun pazarlarda yaptığı bazı uygulamalarla ortaya çıkmıştır. İlk başta herhangi bir ismi ya da özel bir düzeni olmayan bu sistem; Râşid halifeler döneminde gelişmeye başlamış, Emeviler ve Abbasilerin hüküm sürdüğü yıllarda da kurumsallaşmıştır. Öyle ki, sonunda diğer kurumlardan ayrılarak kendi memurları ve şehirlerde görevlileri olan müstakil bir kurum haline gelmiştir. Daha sonra hisbe, fıkıh kitaplarında yerini almış ve âlimler kitaplarının bazı bölümlerinde ona değinmeye başlamışlardır. Bunun ardından hisbe kavramı, kitap telif edilecek mâhiyette bir literatür konusu olmuş ve Atrûş, Şeyzeri, İbn Besâm ve İbnu'l-Uhve gibi birçok müellif hisbeye dâir müstakil kitaplar kaleme almışlardır. Bu çalışma da, hicri IV-V. asırlarda hisbeyle ilgili literatürü ayrıntılı olarak incelemeyi hedeflemekte, hisbeyle ilgili kitap bölümleri ve müstakil eserleri ele almayı planlamaktadır. Çalışmada; Atrûş, Hallâl, Mâverdî ve Ebu Ya'lâ'ya âit bu kitaplar analiz edilip tanıtılmış ve bu müelliflerin kitaplarında izledikleri telif yöntemleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hisbe, Hicri Dördüncü ve Beşinci Yüzyıl, Hisbe Eserleri, Muhtesip.

JEL Sınıflandırması: A12, B15, N25

¹ Bu çalışma Bahjt Mouhamd Almoustafa'nın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam İktisadı ve Finansı bölümünde hazırlamış olduğu *Hisbe Klasikleri Üzerine Bir İnceleme ve 19. Yüzyılda Bir Osmanlı Yazması: Yusuf Ziyaeddin'in Risale fi Ahkâm-el-İhtisab Eseri* isimli doktora tezinden türetilmiştir.

² Darü'l-Mahtûtât, Araştırmacı, Dr.

E-posta: bahjt.mouhamdalmoustafa@ogr.iu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2856-2374>

Atıf/Citation: Almoustafa, B. M. (2024). Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Yazılmış Hisbe Eserlerinin Analitik Bir İncelemesi,

Maruf İktisat İslam İktisadı Araştırmaları Dergisi, 4 (1), s.42-59.

DOI: 10.58686/marufiktisat.1494750 • **Geliş/Received** -03.06.2024 • **Kabul/Accepted** - 29.06.2024

An Analytical Study of Hisba Works Written in the 4th and 5th Centuries Hijri

Abstract

The institution of Hisba began during the time of the Prophet Muhammad (peace be upon him) and manifested through his actions in the markets, without being formally named or established as a specific system. Over time, it evolved from the era of the Rightly Guided Caliphs to the Umayyad and then the Abbasid periods, until Hisba became independent from other systems and developed into an autonomous system with its own officials and workers in the city. Subsequently, Hisba began to be included in jurisprudential books, where scholars dedicated sections of their works to it. This led to a new phase where independent works on Hisba emerged, resulting in specialized books on the subject such as those by Al-Atrash, Al-Shizari, Ibn Bassam, and Ibn Al-Ukhuwwa.

This study focuses on examining independent Hisba books or those that gave significant importance to Hisba by dedicating a chapter to it. These works fall under the category of theoretical Hisba books. The study specifically targets the 4th and 5th Hijri centuries, analyzing the books, introducing them, and studying their methodologies. The books examined in this study include those by Al-Atrash, Al-Khallal, Al-Mawardi, and Abu Ya'la.

Keywords: Hisba, Fourth and Fifth Century Hijri, Works of Hisba, Mukhtesip.

JEL Classification: A12, B15, N25

1. Giriş

Müslüman devletlerindeki kurumlar, Peygamber dönemindeki basit yapılarında kalmamış, ilk halifeler ve sonraki yöneticilerin dönemlerinde önemli ölçüde gelişmiştir. Örneğin, Osmanlı döneminde siyasi yapı, vezirlik, haciplik ve katiplik gibi unsurlarla şekillenirken; idari düzen farklı bölgelerdeki emirlikleri, divanları, orduları, posta ve polis teşkilatlarını içermiştir. Ayrıca, yargı sisteminde kazalar, mezalim ve hisbe teşkilatları, mali alanda ise haraç, cizye, zekat, fey ve öşür gibi uygulamalar gelişmiştir. Bu sistemler zamanla değişmiş ve konuyla ilgili yazılan eserler çeşitlenmiştir.

Hisbe teşkilatı, Müslümanların toplumsal yaşamında dini, sosyal ve ekonomik işleyişi denetleyen ve destekleyen köklü bir kurum olarak öne çıkmıştır. Bu yapı, İslam'ın esaslarından biri olan ve Allah'ın "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. Emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker yapar ve Allah'a inanırsınız." ayetinde Müslümanların özellikleri arasında zikrettiği "emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker" ilkesi üzerine kurulmuştur.

Hz. Peygamber (s.a.v), hisbeye verdiği önemi göstermek için onu emri bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker kategorisinde değerlendirmiş ve hisbe uygulamasını bizzat kendisi gerçekleştirmiştir. Onun yolunu takip eden ilk halifeler ve valileri de bu görevi şahsi olarak yerine getirmeye çalışmışlardır. Ancak bazı kaynaklar, hilafet makamının yükünü hafifletmek amacıyla pazarların denetimi için görevlilerin tayin edildiğini belirtmektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in suçlulara gözdağı vermek için meşhur kırbacını da yanında taşıyarak pazarlarda bizzat dolaştığı rivayet edilmiştir. Bu durum, ilk halifelerin hisbeyi İslam toplumunun temellerinden biri olarak gördükleri için ona büyük önem verdiklerini göstermektedir.

Rivayetlere göre, hisbe kurumu resmî olarak Abbâsiler döneminde ortaya çıkmıştır. Ancak hisbeyle ilgili şartlar ve muhtesibin görevlerine dair eserlerin yazılması hicrî III. yüzyılın ikinci yarısına kadar gecikmiştir. Hisbeyle ilgili yazılı eserlerin gelişimi iki aşamadan geçmiştir: İlk aşamada, hisbe konuları fikhî eserlerin bir bölümünde yer alırken, bunların hisbeyle ilgili kişilerin bilmesi gereken konuları içerdigi görülmektedir. Bu döneme ait eserlerden biri, Mâverdi'nin "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" kitabıdır. İkinci aşamada ise hisbeyle ilgili detaylı sorulara cevap vermek amacıyla eserler yazılmıştır. Bu alışmalar, toplumsal ve iktisadi yaşamın birçok yönünü ve muhtesibin rolünü ele almıştır. Müslümanların menfaatini korumak için muhtesibin tacirler ve zanaatkârlar tarafından aldatılmasıyla nasıl başa çıkması gerektiği gibi konulara da değinilmiştir. Bu eserlerden biri, şeyzeri'nin (h. 589/m. 1193) telif ettiği "Nihâyetü'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe" adlı eserdir ve hisbe yöntemlerini ve hükümlerini tek bir kitapta toplamıştır.

Bu çalışmanın amacı, hicrî IV ve V. yüzyıllarda yazılan eserlerde hisbe konusunu incelemek ve bu eserlerin hisbe ile ilgili içeriğini, konularını ve yazım metodolojisini açıklamaktır. Çalışmaya dahil edilen kitaplar şunlardır: Atrûş'un "el-İhtisâb" kitabı, Hallâl'in "Emr Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker" kitabı, Mâverdi'nin "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" kitabı ve Kâdı Ebu Ya'lâ'nın "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" ve "Emr Bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehy Ani'l-Münker" kitapları. Çalışma; hisbeye dair yazımın ne zaman başladığını, hicrî IV. asırda müelliflerin hisbe kurumuyla ilgili nelere dikkat çektiğini ortaya koyup hicrî IV. ve V. asırdaki eserler arasındaki farklılıkları belirtmesi açısından önem taşımaktadır. Bu inceleme, söz konusu asırlarda kaleme alınıp hisbe konusunu ele alan kitapları değerlendirmekte ve bu eserlerin sonraki asırlarda yazılan şeyzeri, İbn Bessâm, İbnu'l-Uhve ve İbnu'r-Rıf'at gibi müelliflerin eserlerini nasıl etkilediğini göstermektedir.

Bu konuda birçok çalışma yapıldığı görülmektedir, ancak yapılan çalışmalara bakıldığında aşağıda beyân edildiği üzere konuyu bu çalışmadan farklı bir şekilde ele aldıkları dikkat çekmektedir:

- Hasan b. Ali b. Ali Kureşî'nin 2009 yılına ait doktora tezi, "Menhecu Ulemâi's-Şâfi'yye fi't-Tasnîf fi İlmi'l-Hisbe ve Takrîri Ahkâmihâ" adlı çalışması, Şâfi'î âlimlerinin bu alandaki eserlerine ve çalışmalarına müracaat ederek, hisbeye dair hükümlerle ilgili yalnızca onların görüşlerini ve fıkıhlarını açıklamayı hedeflemiştir. Bu çalışma, teorik hisbe hükümlerini açıklamakla yetinmemiş, Şâfi'î âlimlerinin uygulamalı hisbeye dair belirttikleri görüşlerini de ele almıştır. Akâid ve bunların insanlarda yerleştirilmesiyle ilgili ihtisâb hükümleri, ibâdât, bunlarda oluşabilecek eksiklikler veya şerî'ata aykırı fazlalıklar, mu'âmelât ve özellikle alışverişte görülebilen şerî'ata aykırı uygulamalar gibi şerî'atla ilgili ihtisâb hükümleri, Kureşî'nin Şâfi'î âlimlerinin görüşlerini açıkladığı uygulamalı hisbeye dair bazı örnek meselelerdir. Kureşî, çalışmasının sonunda Şâfi'î âlimlerinin hisbeye dair eserleriyle, diğer mezheplerin bu alandaki eserlerini karşılaştırmayı hedeflemiştir. Kureşî'nin çalışması yalnızca hisbe eserlerine odaklanmamaktadır. Eserleri kronolojik olarak telif sırasına göre ele aldıktan sonra, hisbeyi Şâfi'î fikhî çerçevesinde incelemiş ve sonunda da diğer mezheplerden olan hisbe müellifleriyle karşılaştırma yapmıştır. Bu çerçevede Kureşî'nin çalışması, hisbe eserlerine yapılan bir incelemeden ziyade, fikhî bir araştırma niteliği taşımaktadır.
- Seyyid Muhammed b. Muhammed el-Hasenî'nin 2010 yılında tamamladığı doktora tezi, "Menhecu Ulemâi'l-Mâlikîyye fi Takrîri Ahkâmihâ" adlı araştırmasında, hisbenin Mâlikîlere göre sınırları ve hükümlerine odaklanmış, yalnızca Mâlikî âlimlerinin hisbe konusundaki eser ve görüşlerini inceleyip karşılaştırmıştır. Hasenî'nin araştırması, Kureşî'nin çalışmasına paraleldir. İki çalışma da hisbe konusunu yalnızca hisbe kitapları üzerinden değil, araştırmaya konu olan mezhep içinde yazılmış bütün kitaplar üzerinden inceleyen mezhep içi fikhî çalışmalar niteliğindedir.
- Fâtıma el-Cârid'in 2011 yılında tamamladığı doktora tezi, "Menhecu Ulemâi'l-Hanefîyye fi İlmi'l-Hisbe" adlı çalışmasında, araştırmacı Hanefî mezhebinin doğuşu ve usûlünden bahsederek başlamış, ardından hisbe ilminin Hanefîlerdeki gelişimini ve bu mezhebin hisbe ilmine verdiği önemi ele almıştır. Cârîd, Hanefî âlimlerinin teorik hisbeye dair yöntemlerine odaklanmış ve Hanefîlerin muhtesibe, âdâbına, muhteseb aleyhe (kendisine ihtisâb yapılan kişiye) ve muhteseb fihe (hakkında ihtisâb yapılan hususa) dair görüşlerini detaylandırmıştır. Ayrıca, Hanefîlerin uygulamalı hisbeye dair mu'âmelât, ibâdât ve akâide yönelik görüşlerine de yer vermiştir. Bu çalışması, metod bakımından önceki iki araştırmayla benzerlik göstermekte, ancak yalnızca Hanefî mezhebine odaklanması açısından onlardan ayrılmaktadır.
- Cengiz Kallek'in "İslam İktisat Düşüncesi Tarihi III - Hisbe/İhtisab (Belediyecilik) Kitapları" adlı 2022 yılında yayımlanan kitabı, hisbe kurumunu bu konuya dair yazılmış eserler üzerinden incelemektedir. Kitap iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm olan "Teorik Hisbe/İhtisab Literatürü"nde İbn Ömer'in Ahkâmü's-Sûk, Atrûş'un el-İhtisâb, İbn Teymiyye'nin el-Hisbe fi'l-İslâm, Sünâmî'nin Nisâbu'l-İhtisâb ve Ukbânî'nin Tuhfetu'n-Nazar kitapları incelenmektedir. İkinci bölüm ise "Pratik Pazar Denetimi Literatürü" olup burada KALLEK, İbn Abderraûf'un Risâle fi Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib, Sakatî'nin Kitâb fi Âdâbi'l-Hisbe, İbn Abdûn'un Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Hisbe, Şeyzerî'nin Nihâyetu'r-Rutbe, İbn Bessâm'ın Nihâyetu'r-Rutbe ve İbnu'l-Uhve'nin Me'âlimu'l-Kurbe kitaplarını incelemiştir.

Kallek'in bu çalışması, incelediği her kitabın müellifinin hayatıyla başlayarak, eserin ve çalışmaya konu olan kitabın detaylı bir açıklamasını sunması açısından önemlidir. Ayrıca, gayrimenkuller, inşaat ve ulaşım gibi belediyecilikle ilgili muamelat meseleleri ile karaborsacılık, fiyat belirleme, vergiler, fâsid akitler, işçi hakları, Müslümanların zimmilerin yanında çalışması, ortaklık ve haram malların ticareti gibi iktisadi ve toplumsal hayata dair konuları ele alması da bu çalışmayı önemli kılan diğer unsurlardır.

Bu alışma, Kallek'in çalışmasına daha yakın olmakla birlikte, Kallek, çalışmasında yalnızca hisbeye dair yazılmış eserlere odaklanmış ve bu eserleri son derece geniş bir biçimde incelemiştir. Kallek, hisbe kitaplarından birçok mesele istinbat etmiştir. Kallek, eserleri arasında hisbeden bahseden veya hisbeye müstakil bir bölüm ayıran çalışmalara değinmemiştir.

Bu alışma ise hisbeye dair yazılmış müstakil eserlerin yanı sıra hisbeye müstakil bir bölüm ayırmış olan eserleri de incelemektedir. Tez, hicri IV. ve V. yüzyıllarda yazılmış olan eserlerle sınırlı kalmakla beraber, yukarıdaki çalışmaların aksine, bu eserleri belirli bir mezhebin çalışmalarıyla sınırlandırmamıştır.

2. Hisbenin Sözlük ve Terim Anlamı

Hisbe kelimesi حسب fiilinden masdar olup ihtisâb, ummak anlamındadır. İbn Manzûr Lisânu'l-Arab'da şöyle demiştir: "Hisbe kelimesi senin bir şeyin ecrini Allah'tan ihtisâb etmek (ummak) anlamında kullandığın fiilin masdarıdır. Bu bağlamda "فعلته حسبته" (Bu işi hisbeten -ecrini Allah'tan umarak- yaptım.) dersin. İhtisâb ise ecir ummaktır ve ondan türeyen isim de hisbe şeklinde dir." (İbn Manzûr, t.y., s. 1/314)

Ayrıca, hisbe kelimesi şu anlamlarda da kullanılmaktadır: Arapçada işleri iyi planlayıp ayarlamak "hasenu'l-hisbe" olarak ifade edilir ve "ecr ummak" anlamında kullanılmaz. "İhtisâb etmek" bir kişiyi yoklamak ve yanındakileri sayıp dökme anlamına gelirken, "haberleri tahassüb etmek" ise haberleri öğrenmeye çalışmak demektir. Bir şeyi saymak ve hesap etmek "حسبت الشيء" şeklinde ifade edilir ve bu kelimenin türevleri, Kur'an'da güneş ve ayın ölçüsü veya yılların sayısını bilmek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu ifadeler, hisbet kökünden türeyen kelimelerin geniş anlam yelpazesini yansıtır (ez-Zebîdî, t.y., s. 1/423-424; İbn Manzûr, t.y., s. 1/134,314).

Hisbe'nin hem sözlük anlamına, hem de kullanıldığı diğer anlamlara bakıldığında, hepsinin yönetimi güzel ve düzenli yapmak ve işleri kontrol altında tutmak anlamı etrafında dönüp dolaştığı görölmektedir. Hisab kavramı da aynı şekildedir, çünkü o gerek yönetim gerek iktisadî alanında birçok görevi içinde barındırmaktadır.

Mütekaddimîn ve müteahhirîn tarafından hisbe için birçok farklı tanım yapılmıştır. Bu tanımlar arasında fikhî üslûba uygun olanlar şunlardır:

1. İmam Mâverdi'nin tanımı: Hisbe, "terkedilmesi durumunda ma'rûfu emretmek ve yapılması durumunda münkeri nehyetmektir" (el-Mâverdi, 2006, s. 349).

2. İmam Gazzâlî'nin hisbe tanımı: “*Hisbe, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münkeri kapsayan bir tabir-dir.*”(el-Gazzâlî, 2004, s. 2/368)

3. es-Sünami ise hisbeyi İmam Gazzâlî'ye yakın ifadelerle tanımlayarak şöyle demiştir: Hisbe, “*Ezân, kâmet ve kelime-i şehâdet getirmek gibi Allah rızâsı için yapılan herşeyi -ki bunların sayısının ne kadar çok olduğu malumdur- kapsayan genel bir iştir. Bu yüzden kazânın hisbenin bir alt dalı olduğu da söylenmiş, ihtisâbın bir parçası olduğu da söylenmiştir.*”(es-Sünâmî, 1986, s. 82)

4. İbn Teymiyye ise hisbeyi şu şekilde tanımlar: “*Muhtesibe gelince; ona düşen, vâlî, kâdî, divan ehli gibi diğer görevlilerin uzmanlıklarının dışında kalan alanlarda emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-munker yapmasıdır.*”(İbn Teymiyye, t.y., s. 16)

5. İbn Haldûn'un tanımı: Hisbe, emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker cinsinden bir dînî vazîfedir. (İbn Haldûn, 2004, s. 249)

Yukarıda geçen tanımlardan farklı olarak, Keşfü'z-Zunûn kitabının sahibi, hisbe için daha kapsamlı bir tanım yapmış ve bu ilmin görevlerini, toplumda faaliyet gösterdiği uzmanlık alanlarını açıklamıştır:

“İhtisâb ilmi; belde halkı arasında gerçekleşen ve toplumsal hayatın ancak onlarla devam edebileceği muameleleri, yani bunların konulmuş olan kânûna uygun olarak, dolayısıyla muamele sâhipleri arasında karşılıklı rızâyı sağlayacak şekilde gerçekleşip gerçekleşmediğini inceleyen, ayrıca kullar arasında emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yaparken gütmeleri gereken siyâseti, aralarında herhangi bir tartışma ya da üstünlük taslamaya yol açmayacak şekilde, halifenin uygun gördüğü uyarma ve alıkoyma üslupları üzere olması için ele alan bir ilimdir. Bu ilmin ilkelerinin bazıları fikhî iken, bazıları istih-sânîdir ve halifenin uygun görmesi sonucu ortaya çıkar.”(Hacı Halife, t.y., s. 1/15)

Yukarıdaki tanımların kapsamlılığı ve genelliği bazı kurumları dışarıda bırakmıştır. Ancak emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker özelliği taşıyan başka kurumların da olmasını dikkate alarak Dr. Muhammed el-Mübârek bu tanımları günümüze tercüme ederek şöyle bir tanım yapmıştır: “*Hisbe, devlet in özel görevlileri yoluyla, fertlerin ahlâk, din ve iktisâd alanlarındaki faaliyetlerine, adaleti gerçekleştirip erdemleri muhafaza etmek için, İslâm şer'îyatında belirlenmiş olan ilkelere ve o zaman ve mekânda alışılmış olan örflere uygun olarak yaptığı idarî bir denetimdir.*”(el-Mübârek, 1970, s. 73)

Yukarıda zikredilen ve mütekaddimîn ve müteahhirîn hisbeye yaptıkları tanımlara bakıldığında, hisbenin yalnızca ortaya çıkmış olan münkeri düzeltmekten ibâret olmadığı, bilakis emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker, sadaka, ezan, kelime-i şehâdet getirmek, Allah yolunda cihâd ve diğer bütün iyilik türleri gibi Allah rızâsı için yapılan her türlü eylemi kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu kavramın bunları kapsadığına Kur'ân ve sünnetten de birçok delil vardır. “Mallarını Allah'ın rızâsını kazanmak ve gönüllerindeki imanı kökleştirip sağlamlaştırmak için harcayanların durumu, bir tepenin üzerinde bulunan güzel bir bahçeye benzer ki, bol yağmur yağdığında ürününü iki kat verir.¹ Hatta yağmur yağmasa bile az bir çisileme ona yeter.” ve “Onları doğru yola götürmek sana ait değil. Fakat Allah dilediğine doğru yolu gösterir.² Hayra ait bir şey verirseniz bunun faydası size.

1 Kur'an: II/265

2 Kur'an: II/272

Zaten yoksullara vermeniz de ancak Allah rızası içindir. Hayır yapmak için verdiğiniz şey, size fazlaştırılır ve siz zulüm görmezsiniz.” ayetleri, Ukbe b. Amır’ın Peygamber (s.a.v)’den rivayet ettiği: “Allahu Teâlâ bir ok sebebiyle üç kimseyi cennete koyar: Hayır ve sevap umarak o oku yapan sanatkârı, bu oku Allah yolunda atanı, oku atana yardımcı olanı.” (en-Nesâî, 2001, böl. Cihad, 3095.) hadisi ve bir adamın Hz. Peygamber’e (s.a.v) gelip “Ya Rasulullah, ben sevabını Allah’tan umarak Allah yolunda öldürdüm. Bu benim günahlarıma kefarete olur mu?” diye sorduğunda Hz. Peygamber’in (s.a.v) “Evet.” (Ebu Davud, 2009, blm. Cihad, 2157.) diye cevap vermesi bu delillerden bazılarıdır.

3. Hicri 4. ve 5. Yüzyıllarda Hisbe Kitaplarının İncelenmesi

A. el-Atrûş’un (h. 304 - m. 914) “el-İhtisâb” Adlı Eseri

Hasan b. Ali el-Atrûş:

Hasan b. Ali b. Hasan b. Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ali b. Ebi Tâlib, “en-Nâsır li’l-Hakk el-Atrûş” lakabıyla tanınan Medîne-i Münevvere doğumlu bir Şii âlimidir. Şâirlik ve fıkıh alanında büyük yetkinlik göstermiş, İslam’ın temel ilkelerini yaşamaya ve topluma yaymaya odaklanmıştır. Aleviyyîn Devleti’nin döneminde etkili olmuş ve emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker prensiplerini savunmuştur. 20’den fazla eseri bulunan Atrûş’un en bilinen eserleri arasında el-Bisât, el-İhtisâb, el-Emâlî fi’l-Hadîs, es-Safiyy ve Fasâhatu Ebî Tâlib yer alır. Hicri 304 yılında Âmul’de 74 yaşında vefat etmiştir. (el-Atrûş, 2002, s. 31; Felâh, 2014, s. 137; İbnu’l-Esir, 1987, s. 5/480)

“el-İhtisâb” Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Atrûş’un el-İhtisâb kitabını, hisbe ve ihtisâba dair bazı hükümleri ele alan özet ya da muhtasar bir kitap olarak nitelendirmek mümkündür. Fihrist ve bibliyografyalara bakıldığında, Nâsır’ın bu kitabının, Yahyâ b. Ömer el-Kinânî’nin “el-Ahkâmu’s-Sûk” adlı eserinden sonra bu alana özel olarak yazılmış ikinci kitap olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu kitaba ait tek el yazmasının British Museum Kütüphanesi’nde 3/38802 numaralı el yazması olarak bulunduğunu da belirtmek gerekir.

El-İhtisâb kitabı, çarşı hükümleri ve hisbe alanındaki tarihî önemine ek olarak, Nâsır el-Atrûş’un eserlerinin bibliyografyasını içermesi açısından da büyük öneme sahiptir. Ayrıca, kitap içinde “nârmâhî” (balığın bölümlerinden), “nerd” (zar) gibi Farsça kelimeler geçen en eski Arapça metinlerden sayılmaktadır (Müsevi ve Ebûi Mehrîzi, 2019, ss. 155-156).

Eser, fikhî-teorik bir yöntemle yazılmıştır. Kitapta neredeyse hiç âyet olmaması okuyucunun fark edebileceği unsurlardan biridir. Ancak müellif, önce meseleyi zikredip daha sonra ona Hz. Peygamber’in (sav) bir hadisini ya da varsa Hz. Ali’nin bir sözünü eklemiştir. Kitap, hacminin küçüklüğüne rağmen, gerek ahlaka, gerek kanunlara, gerek iktisada dair birçok konuyu ele almıştır ve yöntemi şu şekildedir:

İktisâdî Açından İzlenen Yöntem:

Atrûş birçok iktisâdî mesele ele almıştır ki bazıları şunlardır:

- Hisbenin Önemi: Atrûş, muhtesibin âlim ve uyanık bir kimse olması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü hisbe işi, ince bir iştir ve uyanıklık ile zekâ gerektirir. Nitekim ona göre bu iş, kâdılık benzeri bir iştir. Muhtesibin sahip olması gereken temel özellik ise ma'rifetullahtır. (el-Atrûş, 2002, s. 38)
- Karaborsacılık: Atrûş, muhtesibin, kırsaldan gelen gıda maddelerinin çarşıya gelişini sürekli olarak kontrol etmesi ve insanların bu maddelere olan ihtiyacının belirgin hale geldiği durumlarda tüccarları bunları biriktirmekten men etmesi gerektiği konusunda oldukça sıkı bir tutum sergilemiştir..(el-Atrûş, 2002, s. 44)
- Narh (Fiyat Belirleme): Atrûş, Ehl-i Beyt âlimlerinin, devlet başkanının fiyat belirlemesinin caiz olmadığı konusunda ittifak ettiklerini söylemiş ve buna delil olarak Hz. Peygamber'den (sav) gelen şu hadisi zikretmiştir:

“İnsanlar, “Ya Rasûlallah! Fiyatlar iyice yükseldi, bizim için fiyat belirle.” dediler. (Hz. Peygamber de) “Fiyat belirleyen, el-Kâbız (darlık verici), el-Bâsit (genişlik verici) ve er-Râzık (rızik verici) olan Allahu Te'âlâ'dır. Ben; hiçbiriniz benden ne kan ne de mal hususunda hakkını istiyor olmadan Allah'a kavuşmak istiyorum.” demiştir.” (Ebu Davud, 2009, sy 3451; et-Tirmizî, 1996, sy 1314; İbn Mâce, 2009, sy 2200)

Ayrıca, müellif şehirde fiyatların istikrarının muhafaza edilmesinin önemini de açıklamış ve bunun için alınabilecek tedbirlerden biri olarak şunu zikretmiştir: Muhtesibin, o bölgenin halkının ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin başka bir yere taşınmasına mani olması ve kişilerin onu, eksikliğine yol açacak şekilde başka bir yere taşınmasına imkan vermemesi gerekir. Müellif bununla beraber, başka bir yere taşınması büyük sorunlara yani fahiş bir zarara yol açmayacak fazla maddelerin taşınmasında bir beis görmemiştir.

- Aldatma ve Fâizin Haram Oluşu: Çarşılarda gerçekleşen fâizli satışların haram olduğunu belirtmiştir. Bunun bir örneği; kişinin bir malı bağırarak satması ve sonra müşterilerin de onun fiyatını artırmaları ve söyledikleri fiyatın altına düşme hakları olmaması şeklinde yapılan satıştır. Nitekim bunda, aldatma ve malın fiyatının bozulması söz konusudur.

Ayrıca muhtesibin sarrâfları da gözetlemesi ve onlara tartı ve sancaları³ düzeltmelerini ve altın karşılığında gümüşü, gümüş karşılığında altını ancak yeden bi-yedin (tarafların birbirinden ayrılmadan karşılıklı bedelleri kabzettiği şekilde); altın karşılığında altını da ancak misli olduğu şekilde satmalarını emretmesi gerekmektedir.(el-Atrûş, 2002, ss. 64-65)

³ Sanca; Tartmak için kullanılan şeydir. (er-Râzî, t.y., md. (ص ن ج))

Toplumsal ve Ahlâkî Açıdan İzlener Yöntem: Atrûş, yalnızca pazardaki iktisâdî meselelere değinmekle kalmamış, bazı ahlâkî ve toplumsal meselelere de değinmiştir. Nitekim yollarda gözetilmesi gereken âdâba ve muhtesibin bundaki rolüne değinmiştir ki bu kadın ve erkeklerin ihtilât etmesine mâni' olması ve dükkanları önünde oturan satıcıların oradan geçenlerin yolunu daraltmayack şekilde oturmalarını sağlaması gibi şeylerdir. Aynı şekilde muhtesibin yol kenarlarına çöp ve pislik atılmasına da mâni' olması gerekir. Yine toplumsal âdâba dâir meselelerden biri de çarşının hamamına girmek isteyenlerin, ona ancak peştemalle girmesine izin verilmesidir.(el-Atrûş, 2002, s. 48)

Muhtesibin babaları Allah yolunda şehit olmuş asker çocukları ve âilelerini de gözetmesi, onların durum ve geçimlerini takip edip eğer yiyecek ve giyecek cinsinden bir şeye ihtiyaçları varsa, bu ihtiyaçlarını karşılaması için bunu İmâm'a bildirmesi gerekir.(el-Atrûş, 2002, s. 72)

İdârî ve Kânûnî Açıdan İzlener Yöntem:

Müellif bu açıdan birkaç noktaya odaklanmıştır:

- Mahallî İdâre ve Genel İdâre Düzeni: Atrûş mahallî idâreye her açıdan değinmiştir. Nitekim yollar ve ulaşıma değinerek, muhtesibin insanların yollara kuyular kazmasına, hatta İmâm'ın izni olmaksızın yolu mescit dahi edinmelerine mâni' olması gerektiğini söylemiştir.(el-Atrûş, 2002, s. 72)
- Sağlık Alanı: Muhtesibin, tıp mesleğini ifâ eden kişileri denetlemesi ve buna ehil olduğundan emin olması gerekir. Aynı şekilde kan almak ve hacamat yapmak gibi tıp çerçevesinde sayılabilecek diğer işleri yapanları da denetlemesi ve bu işte uzman, mâhir olup bu işi bildiklerinden emin olması gerekir.(el-Atrûş, 2002, ss. 66-67)
Muhtesibin hastanelerdeki görevi ise hastaların durumlarını takip etmek ve âilesinde bunu karşılayabilecek bir birikim yoksa ölünün defin işlemlerini Beytü'l-Mâl adına üstlenmektir. Aynı şekilde imkân varssa hastanede uzman bir doktor bulunması ve geçiminin Beytü'l-Mâl'e âit olması da gerekir.(el-Atrûş, 2002, ss. 71-72)
- Askerî Alan: Atrûş; muhtesibin silahların onları Müslümanlarla savaşmak için kullanacak kimselelere satılmasına, ayrıca harbî kimsenin Dâru'l-İslâm'a girdiği zaman Müslüman ya da kâfir bir köle satın alıp onu Dâru'l-Harb'e götürmesine mâni' olması gerektiğini de söylemiştir.(el-Atrûş, 2002, s. 68)

Özet olarak; Atrûş'un yöntemine dâir yalnızca muhtesibin ve hisbe kurumunun gözetiminde olan iktisâdî meselelere değinmeyip, muhtesibin görevlerine iktisâdî, toplumsal, ahlâkî, tıbbî, idârî ve kânûnî işlerin çoğunu da eklediğini söylemek mümkündür. Atrûş böylelikle, hisbeye bu alanlarda da bunları gözetmek ve toplumun genel yapısını korumaya çalışmak görevleri vererek büyük bir rol yüklemiştir.

B. el-Hallâl'in (h. 311) "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eseri

Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl:

Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Bağdâdî el-Hallâl, Hicrî 234 yılında Bağdat'ta doğmuş büyük bir âlimdir. Fıkıh ilmini Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerinden öğrenmiş, Pers, Şam ve Arap Yarımadası'na seyahatler yaparak bilgi birikimini artırmıştır. En önemli eserleri arasında Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini topladığı 20 ciltlik el-Câmi' fi'l-Fıkh ve 3 ciltlik el-İlel yer alır. Hanbelî mezhebinde önemli bir otorite olarak kabul edilen el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in ilimlerini toplayıp yayma konusunda büyük katkılarda bulunmuştur.

Hallâl h. 311 yılının Rebî'u'l-Evvel ayında yaklaşık 77 yaşında vefât etmiş ve Ebû Bekr el-Mervezî'nin yanına defnedilmiştir. (Ez-Zehebî, 1982, s. 11/183)

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Hallâl'in "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" adlı kitabı 38 bâb içermektedir. Müellif kitabını, münkeri değiştirmenin vesile ve üsluplarıyla başlatıp (El-Hallâl, 2003, s. 17) hicv ve gazel içerdiğinden dolayı mekruh sayılan şiir bâbıyla bitirmiştir (El-Hallâl, 2003, s. 84). Bu kitabın önemi, ihtisâbla ilgili olup toplumda yaygın olan toplumsal ve ahlâkî problemleri çözmeyi amaçlayan işleri ortaya koymasından ileri gelmektedir. Aynı şekilde toplumun sağlam dînî ve ahlâkî temeller üzerine ayakta kalmasını sağlayacak âdâbı yaymaya çalışması da kitabı önemli kılan bir diğer unsurdur. Müellif kitaba, kişinin Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve Nehy-i Ani'l-Münker yaparken yararlanabileceği yolları ve vesileleri zikretmekle başlamış ve daha sonra toplumda yaygın olan boş vakit harcanmasına yol açan oyunlar ya da halk arasında sıkça kullanılan kelime ve ibarelere değinerek devam etmiştir. Kitap, bu meselelerin hepsini Hz. Peygamber'den (sav) gelen hadisler ya da sahâbe ve tâbiîn'den gelen rivayetler üzerinden ele alma özelliğini taşımaktadır. Hallâl'in kitabındaki rivayetlerin toplamı 248'e ulaşmaktadır ve onlarda Ahmed b. Hanbel'in birçok meseledeki görüşlerini, ayrıca müzik ve müzik aletleri (El-Hallâl, 2003, ss. 65-67), içki ve bardakları (El-Hallâl, 2003, ss. 49-50), mezar başında sesli âğıt yakmak ve (El-Hallâl, 2003, ss. 61-64) gibi bazı münkerât ve bunlara nasıl karşı çıkılacağına dair yaklaşımlarını nakletmiştir.

C. el-Mâverdî'nin (h. 450 - m. 1058) "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" Adlı Eseri

Ebu'l-Hasen el-Mâverdî:

Ali b. Muhammed b. Habîb Ebu'l-Hasen el-Mâverdî, Hicrî 364 yılında Basra'da doğmuş. (El-Hatîb el-Bağdâdî, 2001, s. 10/77; Ez-Zirikli, 2002, s. 4/327) Basra'nın o dönemde İslam âleminin en büyük eğitim ve kültür merkezi olması, Mâverdî'nin ilmî kişiliğinin oluşmasında büyük rol oynamıştır. Daha sonra Bağdat'a yerleşmiş ve Abbâsî halifesi el-Kâim bi-Emrillah zamanında kâdî'l-kudât olarak görev yapmıştır. Halifeler ve yöneticiler arasında önemli bir konuma sahip olmuştur. Şâfiî fıkına dair yazdığı el-Hâvî eseri ve diğer birçok çalışmasıyla tanınır. Mâverdî, Hicrî 450 yılının Rebî'u'l-Evvel ayının 3'ünde vefat edene kadar ilme hizmet etmiştir (Es-Sem'ânî, t.y., s. 5/181; Ez-Zehebî, 2006, s. 18/64).

“el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtu’d-Dîniyye” Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

Mâverdi’nin “el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtu’d-Dîniyye” başlıklı ünlü eseri, devlet kavramı, sorumlulukları ve işlevleri gibi konuları derinlemesine incelemektedir. Eser, 20 bölümden oluşmakta ve bu bölümler incelendiğinde, Mâverdi’nin devletin rolü ile ilgili pek çok konuyu ele aldığı görülmektedir.

Yazar, imâmet ve bunun düzenlenmesinde devletin rolü gibi siyâsî meselelerin yanı sıra, vezâretin atanması ve yönetimi gibi yürütme ile ilgili konuları da işlemiştir. Ayrıca, divan teşkilatı ve hükümleri, düzenli bir yönetim sağlanmasında bu teşkilatın önemine dair teşkilatlanma konularına da değinmiştir.

Bunların yanı sıra, su kaynaklarının yönetimi ve iktâ uygulamaları, ölü toprakların diriltilmesi gibi iktisâdî meseleleri de değerlendirmiştir. Müellif, hisbe kurumunu da detaylı bir şekilde inceleyerek bu kurumun devletteki işlevini açıklamıştır. Eser, bu konuların düzenlenmesi ve ilgili kanun ve hükümlerin uygulanmasında devletin oynadığı rolü vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, Mâverdi’nin “el-Ahkâmu’s-Sultâniyye ve’l-Vilâyâtu’d-Dîniyye” adlı eseri, devletin sorumluluk ve görevlerine ilişkin kapsamlı bir çalışma olup, siyâsî, yürütme, teşkilatlanma ve iktisâdî konuları kapsamaktadır. Ayrıca, devletin bu hususları düzenleyip kanunları uygulamadaki rolüne odaklanmaktadır. Kitap, çeşitli konuları ele almasına rağmen, bu araştırmanın odak noktası iktisâdî meselelerdir.

Fıkıhla sadece teorik olarak ilgilenmeyip, aynı zamanda kâdılık yapmış ve böylelikle toplumla iç içe olarak siyâsî, sosyal, idârî ve iktisâdî konularda geniş bir deneyim kazanmış olan Mâverdi’nin, eserinde dikkatli ve sağlam bir yöntem izlediği görülmektedir. Bu yöntemi aşağıdaki şekilde açıklamak mümkündür:

İktisâdî Açıdan İzlenen Yöntem:

Mâverdi’nin bu kitabı birçok iktisâdî konu barındırmaktadır ki bunları şöyle sıralamak mümkündür:

İslam’daki Mâlî Kaynaklar: Bu konular, günümüz ekonomi biliminin bir dalı olan kamu mâliyesine denk gelen geleneksel maliye olarak değerlendirilebilir. Mâverdi, İslam’daki geleneksel mâliyenin gelir ve giderler altında incelenebileceğini belirtmiştir. Gelir kaynakları arasında zekât, fey, ganîmet, cizye ve haraç bulunmaktadır. Giderler ise zekât harcamaları, ordunun maaşları gibi kalemlerden oluşmaktadır. Mâverdi, kendisinden önceki âlimler de bu kaynakları sıralamış olsa da, bu kaynakları idâre edip düzenleyecek kişinin devlet olduğunu vurgulayarak onlardan ayrılmıştır.(el-Mâverdi, 2006, ss. 181-211)

Mâverdi’nin eseri, devletin mâli kaynakları yönetme ve düzenleme rolüne dikkat çekerken, İslamî mâliyenin temel prensiplerini ve bunların uygulanmasını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu bağlamda, eserin iktisâdî konulara dair sunduğu katkılar, İslam ekonomisinin anlaşılmasına önemli bir ışık tutmaktadır.

Mal Varlığının Yeniden Dağıtılması ve Adâlet Sağlanması: Mâverdî, mal varlığının yeniden dağıtılması ve adâletin sağlanmasını zekât ve Sadakât Vilâyeti yoluyla gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir. Devletin iktisâda bakan yönünü bu vilâyetten başlayarak ele almıştır. Bu bağlamda, sadaka ve zekât arasındaki farkı açıklamış; kişilerin malında sahip olunan tek hakkın sadaka olduğunu, sadakanın normal durumlarda verilen bir mal olduğunu ve Hz. Peygamber'in (sav) "Malda zekât dışında hiçbir hak yoktur." hadisiyle vurguladığını belirtmiştir. Ayrıca, zekâtın geçim ya da savunma masraflarını karşılamaya yetmediği istisnâi durumlarda da verilen bir mal olduğuna dair bazı hadisleri delil getirmiştir. (el-Mâverdî, 2006, s. 179)

Mâverdî'ye göre, zekât, çoğalmasa beklenen mallarda geçerlidir ve bu şekilde, zengini fakirleştirmeden fakiri zengin etme hedefine ulaşması mümkündür. Zekât, mal varlığının âdil bir şekilde yeniden dağıtılmasında önemli bir rol oynar. Toplumdaki farklı bireyler ve kesimler arasındaki gelir farklarını dengelemeye çalışır. Mevcut mal varlıklarına zekâtın farz kılınması ve böylelikle onların fakirlere aktarılmasıyla adil bir iktisâdî dağılım sağlanır ve toplumsal adalet güçlenir. (el-Mâverdî, 2006, s. 195)

Bu yaklaşımla Mâverdî, toplumda mal varlığının adaletli bir şekilde yeniden dağıtılmasının, ekonomik dengeyi ve sosyal adaleti sağlamada önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Mâverdî'nin Devletin İktisâdî Müdahalelerinin Önemine Vurgu Yapması (El-Avdî, 1984, s. 111): Mâverdî, devletin iktisâdî müdahalelerinin önemini vurgulamış ve bu müdahalelerin 15. ve 20. bölümlerde zikredilen uygulamalarla gerçekleştirilebileceğini belirtmiştir:

- **Ölü Toprakların Diriltip Suların Çıkarılması:** Ölü toprakların diriltilmesi, iktisâdî kalkınmanın önemine işaret eder. İslâmî düzen, bu toprakların diriltilmesi için yeterli iktisâdî gelir sağlayacak unsurları garanti eder. Eğer bu toprakların diriltilmesi İslâmî devlette koyulan düzene uygun olarak yapılırsa, İslam âleminde iktisâdî kalkınmanın merkezini oluşturacak büyük bir kaynak olur (el-Mâverdî, 2006, s. 264).
- **İktâ':** Mâverdî, Sultan'ın iktâ' hususunda mutlak hak sahibi olmadığını, ancak kendi tasarrufundaki bölgelerde yapacağı iktâ'nın şer'an geçerli olacağını belirtmiştir. Kendi tasarrufunda olmayan bölgeler, maliklerinin ve hak sahiplerinin belli olduğu bölgelerdir. Ayrıca, ölü topraklara yapılan iktâ'nın onları diriltme ve imâr etme amacı taşıyabileceğini, ancak sadece yüksek fiyatlara satma amacıyla yapılan bir iktâ'nın diriltme ve imâr etme içermediğini ifade etmiştir (el-Mâverdî, 2006, s. 283).

Mâverdî, tuz gibi yer üstündeki madenlerin iktâ'nın caiz olmadığını ve insanların bu madenlerde eşit hak sahibi olduklarını belirtmiştir. Altın ve demir gibi madenlere dair iktâ' konusunda ise farklı görüşlerin olduğunu ifade etmiştir. Bu tür madenleri içeren bölgelerin iktâ'ı, çeşitli iktisâdî fırsatlar sunar. Bu madenlerin değerlendirilmesi, insanların bu madenlere erişebilmesi, gelir dağılımının sağlanması ve toplumsal çekişmelerin kontrol altına alınması gibi faydalar sağlar (el-Mâverdî, 2006, s. 294).

- **Hisbe:** Mâverdî, hisbe bölümünde görevli muhtesib ile gönüllü muhtesib arasındaki farkları açıklayarak muhtesibin görevlerini zikretmiştir. Çarşıdaki istenmeyen muamelelerin önüne geçmek, herkes tarafından bilinen şekilde mühürlü olmasını sağlayarak çarşıdaki ölçü ve tartı aletlerini düzenlemek bu görevlerden bazılarıdır (el-Mâverdî, 2006, s. 349).
- **Narh (Fiyat Belirleme):** Mâverdî, narh konusuna da değinmiş ve cumhurun bunun câiz olmadığını dair görüşünü tasdik etmiştir. İslâmî düzen üzere kurulmuş bir çarşıda aslolan fiyatın, İslâmî değerlerle sınırlandırılmış olarak, arz-talep dengesine göre belirlenmesidir (Hamîd, 2012, s. 20).

Mâverdî kitabını hem teşkilatlanma hem de iktisâdî konularla tamamlamış, bu bağlamda ordunun divanı, orduya verilen bağışlar, vatandaş ya da çalışanlarla ilgili görevlendirme ve görevden alma, Beytül-Mâl'in girdi-çıkıtları ve divan kâtibinin görevlerini ele almıştır. Daha sonra, zinâ, hırsızlık, içki içme ve kazf hadisleri, mülâ'ane, kısas, ta'zîr gibi meselelerden ve hisbeden bahsetmiştir (Hamîd, 2012, s. 7).

D. Kâdî Ebû Ya'lâ'nın "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eseri

Kâdî Ebû Ya'lâ:

Tam adı Muhammed b. Hüseyñ b. Muhammed b. Halef b. Ahmed b. Ferrâ Ebû Ya'lâ el-Bağdâdî olup, "Ferrâ" lakabını hayvan derilerini dikip sattığı için almıştır (El-Hatîb el-Bağdâdî, 2001, s. 2/256). Hicrî 447 yılında kâdılık görevine geldiğinde "Kâdî" olarak da anılmıştır. Hicrî 380 yılında Bağdat'ta doğmuş, ilimle dolu bir evde büyümüştür. Babası, Ebû Hanife mezhebine mensup bir fakih olup Kâdî'l-Kudât görevini reddetmiştir. Ebû Ya'lâ da babası gibi zühd ve vera'ıyla tanınmış, dönemin halifesi el-Kâim Bi-Emrillah tarafından kâdılık görevine ısrarla getirilmiştir. Hicrî 458 yılının Ramazan ayının 19'unda 78 yaşında vefat etmiştir.

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" Adlı Eser ve Eserde İzlenen Yöntem:

"Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" adlı kitabın yalnızca tek bir el yazması nüshası bulunmaktadır ve bu nüsha da tam değildir; başında ve ortasında eksiklikler vardır. Kitap, 34 bölümden oluşmaktadır. Müellifin kitabını telif ederken başvurduğu kaynaklar üç ana çeşitir:

- Çeşitli Kitaplar: Hallâl'in "Emr-i Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" ve "Mesâilu'l-İmâm Ahmed" adlı eserleri ile Ubeydullâh b. Muhammed b. Batta'nın "Tahrîmu'l-Eşribeti'l-Muskira" adlı kitabı.
- Mesâil ve Merviyât: İbrâhîm b. Hâris, Ahmed b. Hasen et-Tirmizî ve Ali b. Sa'îd en-Nesâî'nin rivayetleri.
- Hutût ve Ta'likât: Ebû Bekr b. Osmân el-Kebşî'nin hattı ve Ebû Bekser Abdülazîz b. Ca'fer'in ta'likâtı.(Ebû Ya'lâ, 2013, s. 36).

Kitabın tamamı incelendiğinde, müellifin bu ilim dalında eser telif ederken izlediğı yönteme dair birkaç temel nokta dikkat çekmektedir:

- Müellif, hisbe meselelerini zikretmek, tanımlarını yapmak, mâli muameleler veya çarşı konularına derinlemesine inmemiş, bunları kısaca şu şekilde zikretmiştir:
- Muhtesibin taşıması gereken şartları ve özellikleri belirtmiş, muhtesibin dört mezhebi bilmesi gerektiğini ifade etmiştir.
- Malın önemine ve kişinin malının telef olmasına yol açacaksa emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy-i ani'l-münker yapma yükümlülüğünün düştüğüne değinmiştir. Kişinin malını korumak için savaşmasının müstehab olduğunu delil getirmiştir.
- Malın eğlence yerleri gibi haramlara harcanmasını münker olarak gördüğü gibi, helal yerlere yapılan aşırı harcamaları da fakirliğe götürmesi riskinden dolayı münker olarak görmüştür.

- Hz. Peygamber'in (sav) "Üçte birini (ver), üçte bir dahi çoktur." hadisini delil getirerek sadaka vermekte itidali gözetmenin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Yani, kişinin ailesini başkasına muhtaç bırakacak şekilde sadaka vermemesi gerektiğini ifade etmiştir (Buhârî, 2002, sy 1233).
- Müellif, farklı mezheplerin görüşlerine değinmeksizin yalnızca Ahmed b. Hanbel'in mezhebini zikretmiş ve ondan rivayet edilen meselelere genişçe yer vermiştir.
- Kitaptaki bölümlerin uzunlukları birbirinden farklılık göstermekte, bazı bölümler birkaç satır iken bazıları bir sayfayı aşmaktadır.
- Kitabın telifinde iki ana yöntem açıkça görülmektedir (Ebû Ya'lâ, 2013, s. 27):
- **İstidlâlî Yöntem:** Müellif, haberî deliller (kitap, sünnet, sahâbe görüşleri ve tâbiîn icthâdları) ile delil getirmiştir. Ayrıca akli bir delil olan kıyâsı da kullanmıştır. Müellifin bu konudaki mahareti, kelâm ehlinde muhâlif görüşte olan kimselerle yaptığı münâkaşalarda açıkça görülmektedir.
- **İstikrâî Yöntem:** Kitabı 34 bölüme ayırmış ve her bir bölümde farklı bir konuyu ele alıp o konunun delillerine genişçe yer vermiştir.
- Müellif, Hallâl'in "El-Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-i Ani'l-Münker" ve "Kitâbu's-Sünne" kitaplarından çokça nakil yapmıştır.

E. Kâdî Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" Adlı Eseri

Ebû Ya'lâ, "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinde, birçok kitaptan alıntılar yapmıştır. Kudâme b. Ca'fer'in "el-Harâc ve Sınâ'atu'l-Kitâbe" adlı eserinden sıkça alıntı yapmış, "Ca'fer şöyle demiştir" ifadesiyle alıntılarını açıkça belirtmiştir. Vâkidî'den ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın "el-Emvâl" adlı kitabından da birçok nakil yapmıştır. Ayrıca, Ebû Yûsuf'un "Kitâbu'l-Harâc" adlı eserinden de alıntılar bulunmaktadır.

Hanbelîler, Ebû Ya'lâ'nın bu kitabına büyük önem göstermişlerdir çünkü bu eser, Hanbelî mezhebi üzerine yazılmış ilk kitap olma özelliğine sahiptir. İbn Receb el-Hanbelî ve İbn Müflih gibi âlimler, Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinden sıkça nakil yapmışlardır. Bu kitabın önemi, ele aldığı siyasi konu ve meselelerde ortaya çıkmaktadır. Ümmetin hayatının ve siyasi düzeninin önemli bir parçası olan bu konular, derin temellendirmelere ve ince istinbâtlara dayanmaktadır. Ayrıca, bu ümmetin bu sahada ne kadar ileri olduğunu göstermektedir.

Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmu's-Sultâniyye" adlı eserinde izlediği yöntem, kitabın tahlili ve incelenmesi yoluyla şu şekilde açıklanabilir:

1. Hisbe Kurumu ve İktisâdî İşler:

- Hisbe Kurumu: Hisbeyi detaylı bir şekilde ele almış ve genel yapısını ortaya koymuştur. Muhtesibin tanımını yapmış, gönüllü muhtesib ile arasındaki farkı belirtmiş ve hisbe işine bakan kişide bulunması gereken şartları açıklamıştır. Ayrıca, hisbe ile kazâ ve mezâlim vilayetleri arasındaki ilişkiyi ele almış ve hisbe görevlisinin sorumlu olduğu işleri sıralamıştır (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 285).
- Narh (Fiyat Belirleme): İnsanların temel ihtiyaçları ve diğer maddeler hususunda, ister ucuzluk ister pahalılık durumunda olsun, herhangi bir fiyat sınırlaması getirilmesini caiz görmemiştir.
- Mâlî Mu'amelelerde Aldatma ve Tedlîs: Aldatma ve tedlîsi münker kabul etmiş ve müşteriye yapılan tedlîsin en çirkin formlarından biri olduğunu belirtmiştir. Bu durumda uygulanacak te'dîb cezasının ve buna karşı çıkmanın daha şiddetli olacağını ifade etmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 298).

- Rüşvet ve Hediye: Ebû Ya'lâ, kazâ görevindeki kişiye verilen mâlî rüşvetten sakındırmış ve bunun hem verene hem de alana haram olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, kazâ görevinde olan kişinin hediye kabul etmemesi gerektiğine de değinmiş ve bunun kazâ kurumunda bozulmalara yol aça-
cağını ifade etmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 72).
  - Zekât: Zekâtı verilmesi gereken malları ve kimlere verileceğini detaylıca ele almıştır. Bu malları dört ana kategoriye ayırmıştır: hayvanlar, hurma ve üzüm ağaçlarının meyveleri, tarım ürünleri ve altın ve gümüş. Rikâz ve ma'denleri de zekâtı verilmesi gereken mallara eklemiştir, ancak bun-
ları dört ana kategori içine dahil etmemiştir.
  - Fey' ve Ganîmet: Ebû Ya'lâ yalnızca zekâta değinmekle kalmamış, fey' ve ganîmet konusunu da detaylıca ele alıp ikisi arasındaki farkı ve bunlarla yukarıda geçen zekât malları arasındaki farkı zikretmiştir. Ayrıca fey' ve ganîmet mallarının kimlere dağıtılması gerektiğini de izâh etmiştir.
  - Arâziler: Müslümanların kontrolünde olan arazileri üç kısımda incelemiştir: zorla alınan araziler (ganîmet veya öşür arazisi), bağışlanan araziler (vakıf arazisi) ve haraç karşılığında sahiplerinin elinde kalan araziler (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 148).
  - Haraç: Arâzilerin kısımlarını açıkladıktan sonra haraç ve cizye konusuna geçiş yapmıştır. Nitekim bu kavramlar, bir önceki konu yani Müslümanların kontrolünde olan arâzilerin kısımlarıyla yakın-
dan alâkalıdır (Ebu Ya'lâ, t.y., s. 153).
  - Nakit ve Dirhemlerin Basılması: Önceki bölümler zekât, sadaka, arâziler ve haraçla ilgili olup bun-
ların hepsi de nakde ihtiyaç duyduğundan; müellif sonrasında dirhemleri ve onların ağırlıklarını zikretmeye başlamış, Persliler zamanında basılan dirhemlerle İslâmî dirhemler arasındaki farkı açıklamış ve sonra da saf gümüşten yapılan nakitleri anlatıp sahte nakitleri diğerlerinden ayıran özelliklere değinmiştir (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 175-184).
  - **Ölü Toprakların Canlandırılması ve Su Çıkarılması: İmâr toprakları ve tarım topraklarını canlandırmak için gerekli özellikleri zikredip suları 3 kısıma ayırmıştır: Nehirler, kuyular ve pınarlar. Ayrıca her bir toprak ve su türüyle alâkalı hükümleri de beyân etmiştir** (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 209-221).
  - Katâi' (İktâ' Arâzileri): Müellif bunları 2 kısımda değerlendirmiştir: İktâ-yı temlik ve iktâ-
yı istiğlâl. İlkini de kendi içerisinde ölü, ma'mûr ve ma'den olarak 3'e ayırmıştır. Aynı şekilde iktâ-yı istiğlâli de öşür ve haraç olarak ikiye ayırmış ve öşür topraklarının iktâ'nın câiz olmadığını, haraç topraklarında ise ihtilâf bulunduğunu söylemiştir. (Ebu Ya'lâ, t.y., ss. 228-236)
2. Karşılaştırmalı Yöntem ve Hanbelî Mezhebi:
- Ebû Ya'lâ, İmâm Mâverdi'nin kitabında izlediği karşılaştırmalı yöntemi izlememiş, Hanbelî mez-
hebinin görüşlerini zikretmekle yetinmiştir. Ahmed b. Hanbel'den nakledilen rivayetleri zikretmiş ve meselelerin şer'î hükümlerini belirtmiştir.
  - Kitapta geçen ifadeler titizlikle seçilmiş ve özlüdür. Ancak bazı meselelerde, çok fazla alternatif sunulmuştur ki bu okuyucunun konuyu anlaması için biraz dikkat gerektirmektedir.

Bu noktalar, Ebû Ya'lâ'nın "el-Ahkâmü's-Sultâniyye" adlı kitabındaki yöntemini ve gerek mâlî gerek hisbe kurumuyla ilgili konuları nasıl ele aldığını açıkça ortaya koymaktadır. Müellif, kitabının sonunda hisbe kurumunu, şartları ve işlevleriyle detaylıca ele almış ve kitabın bölümleri arasına narh, araziler, haraç, zekât ve dirhemlerin basımı gibi farklı konuları da yerleştirmiştir.

4. Sonuç

Hisbe kurumu, Hz. Peygamber (sav) döneminde pazarlarda yapılan uygulamalarla ortaya çıkmış ve başlangıçta herhangi bir ismi veya özel bir düzeni olmamıştır. Bu sistem, Râşid Halifeler döneminde gelişmeye başlamış ve Emeviler ile Abbâsiler dönemlerinde kurumsallaşarak, kendi memurları ve şehirlerde görevlileri olan müstakil bir sistem haline gelmiştir. Daha sonra hisbe, fıkıh kitaplarında yer almış ve âlimler kitaplarının bazı bölümlerinde ona değinmeye başlamışlardır. Hicrî IV-V. yüzyıllarda Atrûş, Şeybânî, İbn Bessâm ve İbnu'l-Uhve gibi âlimler tarafından yazılan eserler, hisbenin kuralları, tanımları ve muhtesibin görevlerini içeren teorik hisbe kitapları olarak öne çıkmıştır. Fıkıh ve şer'î siyâset kitaplarında hisbe konusuna yer verilmesi, bu konunun önemini ve hem fıkıhçıların hem de hâkimlerin bu konuya olan ilgisini göstermektedir. Atrûş, hisbe konusunu ele alarak kitabında bu konuya müstakil bir bölüm ayırmış, Hallâl özellikle hisbe ile ilgili hadisleri derlemiş, Mâverdî ve Ebu Ya'la ise hisbe konusunu detaylıca açıklamışlardır. Ebu Ya'la ayrıca "Emr Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker" adlı müstakil bir eser de yazmıştır. Bu eserler, hisbe kurumunun İslam toplumlarındaki dini, sosyal ve ekonomik düzeni denetlemek ve desteklemek için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Hisbe kurumu, İslam hukukunun ve toplumsal düzenin bir parçası olarak büyük bir öneme sahip olup, İslam toplumlarının ekonomik ve sosyal hayatını düzenlemede önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. (2002). *Sahîhu'l-Buhârî* (1. bs.). Dımaşk: Dâr İbn Kesîr.
- Ebu Davud, S. b. E. b. İ. b. B. el-Ezdî es-Sicistânî. (2009). *Sünenu Ebî Dâvûd*. (Ş. Arnavut, Ed.) (1. bs.). Daru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ebû Ya'lâ, M. b. H. el-Ferrâ. (2013). *El-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. (Ö. E.-M. en-Nu'aymî, Ed.). Suudi Arabistan: Câmî'atu Ümmi'l-Kurâ.
- Ebu Ya'lâ, M. b. H. el-Ferrâ. (t.y.). *El-Ahkâmu's-Sultâniyye*. (M. H. el-Fakî, Ed.). Beyrut-Lübân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- el-Atrûş, en-N. li'l-H. H. b. A. (2002). *El-İhtisâb*. (A. A. Cedbân, Ed.) (1. bs.). Yemen: Mektebetu't-Turâsi'l-İslâmî.
- el-Gazzâlî, E. H. M. b. M. b. M. b. A. et-Tûsî eş-Şâfi'î. (2004). *İhyâu Ulûmiddîn* (2. bs.). Halep: Dâru'l-Va'y.
- el-Mâverdî, E.-H. A. b. M. b. H. el-Basrî. (2006). *El-Ahkâmu's-Sultâniyye*. (A. Câd, Ed.) (1. bs.). Kâhire: Dâru'l-hadîs.
- el-Mübârek, M. (1970). *Arâ İbn Teymiyye fi'd-Devleti ve Medâ Tedâhulihâ fi'l-Mecâli'l-İktisâdî*. Dâru'l-fıkr.
- El-Avdî, R. (1984). Tahlil İktisâdî li-Kitâbi'l-Ahkâmi's-Sultâniyye li'l-Mâverdî. *El Ezher Üniversitesi*—

Saleh Abdullah Kamel Araştırma ve İslami Araştırma alışmaları Merkezi, 1(1), 101-118.

El-Hallâl, el-İ. E. B. A. b. M. b. H. (2003). *El-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy Ani'l-Münker*. (Y. Murâd, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

El-Hatîb el-Bağdâdî, el-İ. el-H. E. B. A. b. A. b. S. (2001). *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*. (B. A. Ma'rûf, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

en-Nesâî, A. b. A. b. Ş. b. A. b. S. b. B. b. D., Ebu Abdirrahmân en-Nesâî. (2001). *Es-Sunenu'l-Kubrâ*. (H. A. Şilbî, Ed.). Muessesetu'r-Risâle.

er-Râzî, M. b. E. B. (t.y.). MUHTÂRÜ's-SIHÂH.

es-Sünâmî, Ö. b. M. b. İ. (1986). *Nisâbu'l-İhtisâb*. (M. S. M. Useyrî, Ed.) (1. bs.). Mekke: Mektebetu't-Tâlib el-Câmîî.

Es-Sem'ânî, A. b. M. b. M. et-Temîmî. (t.y.). *El-Ensâb*. (A. b. el-Mu'allimî el-Yemânî, Ed.). Haydarabad: Dâiratu'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye.

et-Tirmizî, M. b. İ. b. S. b. M. es-Sülemî el-Bûğî et-Tirmizî. (1996). *Sunenu't-Tirmizî*. (B. A. Ma'rûf, Ed.) (1. bs., C. 1-6). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

ez-Zebîdî, M. b. M. b. A. el-Murtezâ. (t.y.). *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt Baskısı.

Ez-Zehebî, Ş. M. b. A. b. O. b. K. (1982). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. (Ş. el-Arnâvut, Ed.). Beyrut-Lübnân: Muessesetu'r-Risâle.

Ez-Zehebî, Ş. M. b. A. b. O. b. K. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. (Ş. el-Arnâvut, Ed.). Kahire: Dâru'l-Hadîs.

Ez-Zirikli, H. b. M. b. M. b. A. b. F. (2002). *El-A'lâm*. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

Felâh, İ. (2014). Dirâse Tahlîliyye li-Hayâti'n-Nâsır el-Kebîr Min Vicheti Nazarin Ahlâkiyye ve Sekâfiyye. Uluslararası El Nasser El Kebir el-Atrûş Konferansı, sunulmuş bildiri, İran: el-Mecma'u'l-Âlemî li-Ehli'l-Beyt.

Hacı Halife, A. (t.y.). *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn*. (M. Ş. Yaltkaya ve R. B. Kilisli, Ed.). Beyrut-Lübnân: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.

Hamîd, V. A. (2012). El-Cevânibu'l-Mâliyye fî Kitâbi'l-Ahkâmî's-Sultâniyye ve'l-Vilâyâti'd-Dîniyye li-Ebi'l-Hasen el-Mâverdi. *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb*, 2(102).

İbn Haldûn, A. b. M. (2004). *Mukaddimetu İbn Haldûn*. (A. b. M. Dervîş, Ed.) (1. bs.). Dâr Ya'rub.

İbn Mâce, E. A. M. b. Y. er-Rab'î el-Kazvîni. (2009). *Sünen-i İbn Mâce*. (M. F. Abdülbâkî, Ed.). Mısır: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.

İbn Manzûr, C. M. M. (t.y.). *Lisânu'l-Arab*. Suudi Arabistan: Dâr Âlemi'l-Kutub.

İbn Teymiyye, A. b. A. (t.y.). *El-Hisbe fi'l-İslâm*. Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

İbnu'l-Esîr, A. b. M. b. A. b. A. eş-Şeybânî el-Cezerî. (1987). *El-Kâmil fi't-Târih*. (A. el-Kâdi Ebu'l-Fidâ, Ed.) (1. bs.). Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Müsevî, C. ve Ebûi Mehrizî, M. R. (2019). *Dirâse Tahlîliyye fi Muellefâti'n-Nâsır el-Atrûş. Şiiliğin tarihi üzerine araştırma Dergisi*, (2).

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding

Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler.
The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions

Yazarın çalışmaya katkı oranı %100 olarak belirlenmiştir.

Çıkar Çatışması/Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.
The author declare that have no competing interests.